

УДК 94 (47)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-33-1>

БОРИС КОСТЯНТИНОВИЧ ФОРТУНАТОВ (1886–1940?): СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Безлуцька Олена Петрівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Херсонської державної морської академії
bezlutska@ukr.net
orcid.org/0000-0002-0257-2163

Мета роботи. Стаття присвячена висвітленню основних віх життя та діяльності видатного вченого-зоолога, селекціонера, еколога, захисника природи, військового і політичного діяча, письменника-фантаста – Бориса Костянтиновича Фортунатова (1886 – 1940?).

Результати та наукова новизна дослідження. На основі архівних та літературних джерел розглянуто роки навчання Б. Фортунатова та його участі партії соціалістів-революціонерів. Показано його роль в революційних подіях 1905 та 1917 рр., Першій світовій та Громадянській війнах. Звернено увагу, що першу наукову публікацію 25-річний Фортунатов присвятив синтезу хліба. З'ясовано, що з 1920 р., після прибуття до колишнього маєтку Ф. Фальц-Фейна – Асканії-Нова – відбулися кардинальні зміни у житті Б. Фортунатова. З цього часу і до останніх днів його життя було пов'язане з охороною природи. Саме завдяки ентузіазму та наполегливості вченого заповідник Асканія-Нова було врятовано від пограбувань та розорення. Очолюючи спочатку наукову частину заповідника, а потім будучи завідувачем зоопарку Б. Фортунатов проводив дослідження з відродження популяції зубра та тура; боровся з бракон'єрами; вивчав походження асканійських фазанів; добивався збереження асканійських степів від розорення. Зазначено, що у різні роки він очолював заповідники: Асканія-Нова, Кримський, Приморський, Кавказький; працював у Московському зоопарку, і, навіть, займався проектуванням нового зоопарку у цьому місті. Вказано, що перебуваючи на спецпоселенні він продовжив займатися науковою діяльністю. Очолюючи науково-дослідну станцію з тваринництва вчений проводив спостереження за фауною і флорою Сариркі; досліджував пустельні степи Центрального Казахстану; організував вівчарні з метою виведення курдючної вівці; займався покращенням порід великої рогатої худоби; розробив методику та програму створення нових порід великої рогатої худоби; обґрунтував необхідність створення Каркалінського державного парку природи.

Ключові слова: Фортунатов, охорона природи, Асканія-Нова, заповідники, гібридизація тварин.

BORIS KOSTIANTINOVICH FORTUNATOV (1886–1940?): BIOGRAPHY PAGES

Bezlutska Olena Petrivna,
PhD in History, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Humanities,
Kherson State Maritime Academy
bezlutska@ukr.net
orcid.org/0000-0002-0257-2163

The purpose of the article. The article is devoted to the coverage of the main milestones in the life and work of a prominent zoologist, breeder, ecologist, conservationist, military and political figure, science fiction writer – Boris Konstantinovich Fortunatov (1886–1940?).

Results and scientific novelty of the research. On the basis of archival and literary sources, the years of B. Fortunatov's studies and his participation in the Socialist-Revolutionary Party (SR) are considered. His role in the revolutionary events of 1905 and 1917, the First World War and the Civil War is analyzed. It is noted that the first scientific publication of the 25-year-old Fortunatov was devoted to the synthesis of bread. It was found that in 1920, after arriving at the former estate of F. Falz-Fein – Askania-Nova – there were radical changes in the life of B. Fortunatov. From that time until the last days of his life he dealt with environmental protection issues. Thanks to his enthusiasm and persistence that the Askania-Nova Reserve was saved from looting and ruin. Heading first the scientific part of the reserve, and then as the head of the zoo B. Fortunatov conducted research on the revival of the bison population and aurochs; fought robbers; studied the origin of Askanian pheasants; saved the Askanian steppes from ruin. It is noted that in different years he headed the following reserves: Askania-Nova, Crimean, Primorsky, Caucasian; worked at the Moscow Zoo, and even designed a new zoo in this city. It is stated that at the territory of the special settlement he continued his scientific activities. Heading a research station for animal husbandry, the scientist observed the fauna and flora of Saryrki; explored the desert steppes of Central Kazakhstan; organized sheep farms in order to breed fat-tailed sheep; engaged in the improvement of cattle breeds; developed a method and program for new breeds of cattle; justified the need to create the Karkalinsky State Nature Park.

Key words: Fortunatov, environmental protection, Askania-Nova, reserves, animal hybridization.

Вступ. Охорона природи, а також вплив діяльності людини на навколишнє природне середовище є на сьогодні досить актуальними. У березні цього року в заповіднику Асканія-Нова загинули сотні птахів: сірі журавлі, червонокнижні качки огари, крижні, орлани, яструби, граки, галки та ін. І все

це через порушення правил боротьби з гризунами і використання місцевими фермерами агрохімічних препаратів на основі брофідакуму. Тож досить корисним є звернення до історії охорони природи на Півдні України. На особливу увагу заслуговують діячі, що зробили вагомий внесок у становлення

та розвиток заповідної справи й забуті через переслідування та арешти у радянські часи. Серед них чільне місце займає постать Бориса Костянтиновича Фортунатова (1886 – 1940?) – видатного вченого-зоолога, селекціонера, еколога, захисника природи, військового і політичного діяча, письменника-фантаста. В сучасній історіографії і біографістиці відсутнє комплексне дослідження його життя та наукової діяльності. Відносно висвітлено є лише політична та військова діяльність Б. Фортунатова. Що ж стосується наукових поглядів ученого та його внеску в охорону природи, то згадки про нього знаходимо в працях дослідників, що безпосередньо займалися вивченням тієї чи іншої галузі науки.

Мета роботи. За результатами вивчення різного роду джерел реконструювати життєвий шлях Бориса Костянтиновича Фортунатова для створення більш повного образу його як захисника заповідника Асканія-Нова та одного із організаторів природоохоронного руху на Півдні України.

Виклад основного матеріалу. Б. Фортунатов народився 24 січня 1886 р. в Смоленську в родині судового чиновника, статського радника. Початкову освіту отримав у гімназіях м. Смоленськ та м. Елець. Продовжив здобувати освіту в Першій Московській гімназії. Під час навчання у гімназії 16-річний Фортунатов вступив до партії соціалістів-революціонерів (есерів). Після завершення гімназії у 1904 р. вступив до Московського державного університету на природниче відділення фізико-математичного факультету. Через активну участь у революційних подіях 1905 р., Грудневого повстанні та організацію залізничного страйку Б. Фортунатова п'ять разів заарештовували. 1905 р. його було заслано до с. Поджигородово Клінського повіту Московської губернії, у 1907 р. заслання до Тобольської губернії замінено на виїзд за кордон де Б. Фортунатов вивчав хімію (Комуч, 2020). 1909 р. він повертається з-за кордону та продовжує університетську освіту. 1911 р. виходить друком його перша стаття «На пути к синтезу хлеба» у журналі «Современный мир» (Фортунатов, 1911). Закінчивши у 1912 р. МДУ, Б. Фортунатов вступає на навчання до Московського вищого технічного училища та встигає завершити три курси. У 1915 р. Б. Фортунатов добровільно йде на фронт простим солдатом. У роки Першої світової війни приймає активну участь у подіях Лютневої революції; був членом Петроградського комітету партії соціалістів-революціонерів та делегатом III з'їзду згаданої партії; підтримував змову есерів з ліквідації Троцького та Леніна (Вестник Комитета, 1918).

Переїхавши до Самари Б. Фортунатов обирається депутатом Всеросійських Установчих зборів від партії есерів та Ради селянських депутатів від Самарської губернії. Разом з В. Вольським, І. Брушвітом, П. Клімушкіним та І. Нестеровим був засновником Комітету членів Установчих зборів (КОМУЧ). До листопада 1919 року був начальником загону Південної армії, а згодом Уральської армії (Леонтьев, 2018). У лютому 1920 року загін Б. Фортунатова майже повністю загинув підіймаючись на плоскогір'я Мангишлак та переходячи через нього. Ті ж, хто залишився та дістався Північного Кавказу приєдналися

до білої армії. Однак, Б. Фортунатов прийняв досить неочікуване рішення – перейшов на бік більшовиків і приєднався до армії Семена Будьонного, з військами останнього восени 1920 року опинився на Херсонщині (Попов, 2018: 112–113). З цього часу починається новий етап у житті Б. Фортунатова.

У жовтні 1920 року Б. Фортунатов уперше потрапив до Асканія-Нова. Колишній маєток Ф. Фальц-Фейна він застав спустошеним та розореним, однак повністю не знищеним. На думку Б. Фортунатова Асканія-Нова зберіглася завдяки відданості співробітників зоопарку своїй справі та їх любові до тварин (Фортунатов, 1924: 64). Вражений від побаченого Б. Фортунатов домігся, щоб саме його лишили охороняти Асканію.

Слід зазначити, що ще 1 квітня 1919 р. голова Ради Народних Комісарів УСРР Х. Раковський підписав декрет про оголошення колишнього маєтку Ф. Фальц-Фейна народним заповідним парком. Однак місцеве населення та численні військові угруповання, що проходили через аксанійські степи у роки Громадянської війни не поспішали дотримуватися Декрету.

Намагаючись врятувати заповідник Б. Фортунатов разом із головою адміністрації Асканії Бучушканом на початку лютого 1921 р. їде до Наркомзему землеробства Д. Мануїльського з доповіддю про стан справ у колишньому маєтку Ф. Фальц-Фейна. Результатом поїздки стало видання 8 лютого 1921 р. декрету Раднаркому України згідно з яким «маєток «Асканія-Нова» у Дніпровському повіті, що належав Фальц-Фейну та прилеглий до нього маєток Доренбург оголошувалися державним степовим заповідником Української Соціалістичної Радянської Республіки» (Фортунатов, 1921–1922: 64–65). У свою чергу Б. Фортунатова призначили завідувати науковою частиною заповідника.

Борису Костянтиновичу вдалося налагодити роботу Асканія-Нова. Для проведення наукових досліджень він запрошував видатних вчених того часу, зокрема: орнітологів Н. Дергунова, В. Тимофеева, В. Гребенщикова, В. Романова, А. Крилова та Т. Верьовкіна; ботаніків Й. Пачоського, С. Дзевановського; біологів М. Завадовського, Л. Бляхера; зоолога О. Браунера та ін. Залучалися до наукової роботи і співробітники зоопарку Г. Рібергер, К. Сіянка та С. Снегіревський (Фортунатов, 1921–1922: 70). Сам Б. Фортунатов займався упорядкуванням матеріалів до гібридизації зубробізонів (Фортунатов, 1931) та вивчав походження асканійських фазанів.

У 1923–1924 рр. Б. Фортунатов працював у Московському зоопарку. Не зважаючи на те, що вже не працював в Асканії. Він продовжував слідувати за долею заповідника. Так, у 1923 році Б. Фортунатов виступає проти перетворення аксанійського заповідника в гадгосп. Звертаючи увагу на те, що: «радгоспів багато, а такий зоопарк, як Асканія, – один на всій земній кулі» (Кожевников, Кулагин, Завадовский, Фортунатов, 1924: 204). Разом із головою товариства акліматизації професором Г. Кожевниковим, головою вченої ради охорони пам'ятників природи професором Н. Кулагіним та директором Московського зоологічного саду професором М. Завадовським він

звертався до Наркомзему України та центральних органів СРСР, з проханням не допустити загибелі «дорогоцінного надбання республіки» (Кожевников, Кулагин, Завадовский, Фортунатов, 1924: 205).

Весною 1925 р. він знову повертається до Асканії Нова й до 1928 р. обіймає посаду завідувача зоопарком та певний час був виконуючим обов'язків завідувача науковою частиною. В Асканії Нова крім природоохоронної діяльності та відновлення у заповідному степу степового орла, стрепета, байбака, Б. Фортунатов проводив експерименти зі схрещування, завдяки яким вдалося відродити практично зниклого за часів Першої світової війни зубра.

1 лютого 1929 р. Б. Фортунатов виграв конкурс на заміщення посади директора Кримського заповідника (Научная хроника Крыма, 1928: 174–175). Цього ж року він зарекомендував себе ще й як письменник-фантаст. Під псевдонімом Борис Туров вчений публікує науково-фантастичний роман «Остров гориллоидов» (Фортунатов, 1929). У своїй праці, що вперше була надрукована в журналі «Всемирный следопыт» Б. Фортунатов першим розробив ідею створення армії з «олюднених» мавп, що досить часто потім використовувалася і використовується до сьогодні. Крім того, з його під пера вийшли друком дві ілюстровані книги для дітей: «Последний тур» (Фортунатов, 1929) і «Как жуки в футбол играют» (Фортунатов, 1928).

Орієнтовно з 1929 по 1931 рр. він займав посаду директора Надморських заповідників (Василюк, 2016: 23). Став членом-кореспондентом Українського комітету охорони пам'яток природи. Був активним організатором та постійним учасником різних природоохоронних з'їздів та конференцій. Згодом вченого запросили очолити Кавказький заповідник.

У червні 1932 р. Б. Фортунатов очолює роботу з проектування нового Московського зоопарку в Останкіно. 25 січня 1933 р. як делегат від Московського зоопарку прийняв участь у Першій Всесоюзній нараді з охорони природи, що відбувалася у Москві. Вчений звернув увагу присутніх на те, що через надмірну експлуатацію природних багатств, знижується природне середовище існування більшості фауни Європейської частини СРСР, зменшується кількість кормів, скорочуються стада диких тварин. Крім того, він виступив проти гібридизації тварин в дикій природі.

У серпні 1933 р. Б. Фортунатов стає членом новоствореного Комітету по заповідниках при Президії ВЦВК. Однак, членом Комітету йому довелося пробути лише декілька тижнів. Цього ж року Б. Фортунатова, як і багатьох інших колишніх есерів було заарештовано. Звинувачували його в активній участі в контрреволюційній організації нібито створеній В. Станчинським у 1931 р., що ставила собі за мету повалення радянської влади. Крім того, на думку слідчих, Б. Фортунатов приймав участь у реалізації шкідливих планів гібридизації тварин, наслідком чого стала розтрата державних коштів та загибель цінних екземплярів тварин; сприяв створенню умов для розповсюдження захворювань серед цінних стад тварин асканійського заповідника; проводив підривно діяльність спрямовану на відрив наукової роботи від обслуговування потреб сільського

господарства. Під натиском слідчих органів Б. Фортунатов визнав свою провину (Архів СБ України, дело № 208744).

24 лютого 1934 р. постановою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР Б. Фортунатова було присуджено до 10 років виправно-трудових таборів. Свій термін учений відбував у КарЛагу під Карагандою. Знаходячись у таборі Б. Фортунатов підготував проєкт створення Каркаралінського державного заповідника і, навіть, з дозволу керівництва КарЛагу розіслав копії цього документу в різні інстанції. Слід зазначити, що Каркаралінський національний парк було створено лише 1 грудня 1998 р. Знадобився Б. Фортунатову і його досвід роботи в заповідній Асканії. Певний час він очолював науково-дослідну станцію з тваринництва. Вчений проводив спостереження за фауною і флорою Сариркі; проводив дослід з освоєння пустельних степів Центрального Казахстану; організував вівчарні для виведення курдючної вівці великої ваги з тонкою та напівтонкою вовною; займався покращенням порід великої рогатої худоби. Так, у 1935 р. розробив «Методику створення нових порід великої рогатої худоби» (Попов, 2018: 122–123).

29 травня 1936 р. вченого було звільнено. Однак, зоолог залишився проживати на спецпоселенні (Архіви України, 2006: 217–229). 18 квітня 1938 р. на Науковій раді науково-дослідної станції з тваринництва Б. Фортунатов ознайомив присутніх із розробленим ним «Положенням про відділ тваринництва», а також представив на розсуд колег розширену та оновлену «Програму зі створення нової породи великої рогатої худоби». Всі розробки вченого отримали схвальні відгуки від московських фахівців ГУЛАГу. Цього ж року тваринники науково-дослідної станції демонстрували свої досягнення на 4-й Карагандинській обласній сільськогосподарській та садово-огородницькій виставці. Відомо, що 22 квітня 1939 р. Б. Фортунатов знову виступив із доповіддю на Науковій раді щодо створення нової високо продуктивної породи великої рогатої худоби. Наукові ідеї та дослідження Б. Фортунатова не були даремними. У 1950 р. вчені, що вивели казахську білоголову породу великої рогатої худоби м'ясного напрямку отримали Державну премію Казахської РСР, а у 1951 р. – Державну премію СРСР (Попов, 2018: 122–123).

Нажаль Б. Фортунатов не дожив до цієї події, а ім'я його з переліку творців нової породи було вилучено. Помер він, за свідченнями старшого зоотехніка експериментальної бази науково-дослідної станції з тваринництва Абрама Яковича Берга, у Долинській лікарні у 1940 р. заразившись бруцельозом, що дав ускладнення на головний мозок (Берг, 1989). Однак, точна дата смерті вченого не відома й досі. У різних джерелах знаходимо різні дати 1935 р., 1936 р., після 1936 р., 1940 р. і, навіть, 1943 р. (Попов, 2018: 123).

Достеменно відомо, що рішенням судової колегії у кримінальних справах Верховного суду УРСР від 2 листопада 1957 р. Бориса Костянтиновича Фортунатова було реабілітовано.

Результати дослідження. Отже, Борис Костянтинович Фортунатов був непересічною людиною свого часу. Він пройшов тернистий шлях від члена партії есерів, військового і політичного діяча до

авторитетного вченого-зоолога. Завдяки його чіткій позиції та активній діяльності вдалося зберегти та відродити унікальний заповідник Асканія-Нова. Б. Фортунатов він був одним із авторів ідеї створення Надморських та Піщаних заповідників, а також Каркаралінського національного парку. За своє життя йому довелося очолювати чотири заповідники: Асканія-Нова, Кримський, Приморські та Кавказький. Він був першим вітчизняним ученим, що зайнявся селекцією зубра та тура. Б. Фортунатов є автором, співавтором та редактором значної кількості природоохоронних

статей та книг; його перу належить науково-фантастичний роман та оповідання для дітей. Сам учений, характеризуючи свою діяльність, виділяв три напрямки: перший – робота з відродження Асканія-Нова, другий – боротьба за охорону природи України і третій – розробка теорії генетичного синтезу.

Слід зазначити, що в нинішній українській історіографії відсутні роботи присвячені життю та науковій діяльності Б. Фортунатова, що і становить науковий інтерес і повинно стати предметом наступного дослідження.

Література:

1. Архив СБ Украины, дело № 208744, т. 3.
2. Берг А. Остров в степи. Заметки заключенного № 119715. *Индустриальная Караганда*. 27.04.1989.
3. Боевой восемнадцатый. Сборник документов и воспоминаний / под ред. Я. В. Леонтьева. М. : Русская книга, 2018. 592 с.
4. Василюк А. В. Надморские и песчаные заповедники. *Астраханский вестник экологического образования*. № 1 (35). 2016. С. 15–27.
5. Кожевников Г. А., Кулагин Н. М., Завадовский М. М., Фортунатов Б. К. К судьбам Аскания-Нова. *Природа и охота на Украине*. 1924. №1–2. С. 203–205.
6. Комуч. URL : <https://honzales.livejournal.com/286196.html>
7. Научная хроника Крыма. *Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы*. 1928. Т. X. С. 174–175.
8. Попов Ю. Г. Сарыарка их помнит имена. Караганды : РИО «Болашак-Баспа», 2018. 236 с.
9. Приказ Комитета членов Всероссийского Учредительного собрания № 251 о производстве Б. К. Фортунатова в прапорщики кавалерии. 24 августа 1918 г. *Вестник Комитета*. 1918. 25 августа. № 40.
10. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів. *Архіви України*. 2006. №1–6. С. 217–229.
11. Фортунатов Б. К. Итоги десятилетия по восстановлению зубра. *Природа и социалистическое хозяйство*. 1931. № 6–8. С. 128–133.
12. Фортунатов Б. Последний тур. *Всемирный следопыт*. 1929. № 11.
13. Фортунатов Б. К. Два года жизни «Аскании-Нова» (1921–1922). *Аскания-Нова. Степной заповедник Украины*. Сборник статей под ред. проф. М. М. Завадовского и Б. К. Фортунатова. М. : ГИЗ, 1924. С. 61–80.
14. Фортунатов Б. К. Как жуки в футбол играют. М.-Л. : ГИЗ, 1928. 23 с.
15. Фортунатов Б. К. На пути к синтезу хлеба. *Современный мир*. 1911. № 7. С. 298–322.
16. Фортунатов Б.К. (Под псевдонимом Б. Туrows). Остров гориллоидов. *Всемирный следопыт*. 1929. № 4–8.

References:

1. Arhiv SB Ukpainy [Archive SB of Ukraine]. No. 208744, t. 3. [in Russian].
2. Berg, A. (1989). Ostrov v stepi. Zаметki zaklyuchennogo № 119715 [Island in the steppe. Prisoner's Notes No. 119715]. *Industrialnaya Karaganda*, 27.04.1989. [in Russian].
3. Leontev, Ya. V. (ed.) (2018). Boevoy vosemnadcatyj. Sbornik dokumentov i vospominanij [Combat eighteenth. Collection of documents and memoirs]. M. : Russkaya kniga, 592 p. [in Russian].
4. Vasilyuk, A. V. (2016). Nadmorskie i peschanye zapovedniki [Supra and sand reserves]. *Astrahanskij vestnik ekologicheskogo obrazovaniya*, No. 1 (35), pp. 15–27. [in Russian].
5. Kozhevnikov, G. A., Kulagin, N. M., Zavadvovskij, M. M., Fortunatov, B. K. (1924). K sudbam Askaniya-Nova [To the fate of Askania-Nova]. *Priroda i ohota na Ukraine*, No. 1–2. pp. 203–205. [in Russian].
6. (2020). Komuch [Komuch]. Retrieved from : <https://honzales.livejournal.com/286196.html> [in Russian].
7. (1928). Nauchnaya hronika Kryma [Scientific chronicle of Crimea]. *Zapiski Krymskogo obshestva estestvoispytatelej i lyubitelej prirody*, Vol. X, pp. 174–175. [in Russian].
8. Popov, Yu. G. (2018). Saryarka ih pomnit imena [Saryarka remembers their names]. Karagandy : RIO «Bolashak-Baspa», 236 p. [in Russian].
9. (1918). Prikaz Komiteta chlenov Vserossijskogo Uchreditelnogo sobraniya № 251 o proizvodstve B. K. Fortunatova v praporshiki kavalerii. 24 avgusta 1918 g. [Order of the Committee of Members of the All-Russian Constituent Assembly No. 251 on the promotion of BK Fortunatov to the ensign of the cavalry. August 24, 1918]. *Vestnik Komiteta*, 25 avgusta, No. 40. [in Russian].
10. (2006). Rozvitok prirodooohoronnih idej u period diyalnosti ukrayinskih nacionalnih uryadiv [Development of nature conservation ideas in the period of activity of the Ukrainian national districts]. *Arhivi Ukrayini*, No. 1–6, pp. 217–229. [in Russian].
11. Foptunatov, B. K. (1931). Itogi desyatiletija po vosstanovleniyu zubpa [Results of a decade of bison restoration]. *Ppipoda i socialisticheskoe hozyajstvo*, No. 6–8, pp. 128–133. [in Russian].
12. Fortunatov, B. (1929). Poslednij tur [Last round]. *Vsemirnyj sledopyt*, No. 11. [in Russian].

13. Fortunatov, B. K. (1924). Dva goda zhizni Askanii-Nova» (1921–1922) [Two years of the life of "Askania-Nova"]. *Askaniya-Nova. Stepnoj zapovednik Ukrainy. Sbornik statej pod red. prof. M. M. Zavadovskogo i B. K. Fortunatova*. M. : GIZ, pp. 61–80. [in Russian].
14. Fortunatov, B. K. (1928). Kak zhuki v futbol igrayut [How beetles play football]. M.-L. : GIZ, 23 p. [in Russian].
15. Fortunatov, B. K. (1911). Na puti k sintezu hleba. [On the way to the synthesis of bread]. *Sovremennyy mir*, No. 7, pp. 298–322. [in Russian].
16. Fortunatov, B.K. (Pod psevdonimom B. Turov). (1929). Ostrov gorilloidov [Gorilloid island]. *Vsemirnyj sledopyt*, No. 4–8. [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 12.06.2021
The article was received 12 June 2021*